

Brián G. Ferrero

CONSEJO NACIONAL DE INVESTIGACIONES CIENTÍFICAS Y TÉCNICAS, UNIVERSIDAD NACIONAL DE RAFAELA

Doctor en Antropologia Social, investigador independent del Consejo Nacional de Investigaciones Científicas y Técnicas (CONICET) i professor titular de la Universidad Nacional de Rafaela. El seu treball se centra en l'anàlisi de polítiques de conservació de la natura i els seus vincles amb les poblacions locals, i la gestió local de recursos naturals.

DOI: 10.57645/10.8080.06.5

La naturalització del delta del riu Paraná. El Parc Nacional Islas de Santa Fe en el marc del neoextractivisme argentí

Introducció

A inicis del segle XXI, el delta del riu Paraná, a l'Argentina, va començar a experimentar transformacions en la seva estructura productiva. De caracteritzar-se com una àrea on es desenvolupava una ramaderia extensiva duta a terme per productors familiars, va començar a presentar-se a les illes del delta una ramaderia intensiva, amb un increment veloç tant en la quantitat de caps de bestiar com en el nombre d'empreses pecuàries. La necessitat d'incrementar les pastures farratgeres va confluir amb períodes de baixants del riu, la qual cosa va derivar en el fet que es provoquessin grans incendis a les illes, que van començar a ser periòdics a partir de l'any 2004. El 2008, un fum intens va cobrir els principals centres urbans de la regió i va arribar fins a la ciutat de Buenos Aires, la qual cosa va despertar l'atenció pública i va obligar l'Estat a buscar mesures per combatre els incendis. Aquestes transformacions territorials s'inscriuen en un procés més ampli generat per l'expansió agroindustrial del cultiu de soja a la regió central del país que desplaça la ramaderia cap a àrees abans marginals, com ara les illes

del delta. En termes generals, això forma part d'un model neoextractivista vinculat a l'exportació de *commodities* que s'imposa en tots els països de la regió (Svampa, 2019).

En aquest context, l'any 2010 es va crear el Parc Nacional Islas de Santa Fe (PNISF) amb l'objectiu de preservar 4.096 ha d'illes com a part de l'estratègia governamental per fer front als problemes ambientals de l'àrea. La creació del parc responia a una lògica compensatòria per la qual, mitjançant la protecció d'àrees petites, es pretenia donar resposta a les transformacions que estaven experimentant les 2.300.000 ha que ocupa el delta.¹ Aquesta mateixa lògica encara continua present una dècada més tard. A partir del 2020, es van intensificar els incendis: aquell any es va cremar un 21 % del territori del delta,² mentre que entre 2021 i 2022 els incendis van afectar, cada any, al voltant d'un 10 % de la seva superfície.³ Enfront de les mobilitzacions massives de veïns i agrupacions ambientalistes, la resposta estatal va consistir a ampliar la superfície del Parc Nacional, fins assolir les 10.000 ha. Però el vincle de les polítiques de conservació amb determinats models productius no rau només en la creació d'àrees protegides com a estratègia compensatòria, sinó també en la

1

D'acord amb la superfície considerada pel Plan Integral Estratégico para la Conservación y Aprovechamiento Sostenible en el Delta del Paraná (PIECAS-DP).

2

Vegeu: https://www.argentina.gob.ar/sites/default/files/2020/12/informe_aq_piecascas_2020_30-9-21_final_revisada.pdf

3

Dades del Museu Scasso: <https://sites.google.com/view/museos-casso2/explora/monitoreo-de-incendios/imagenes-previas?authuser=0>

Paraules clau: parc nacional, naturalització, desert, neoextractivisme

Palabras clave: parque nacional, naturalización, desierto, neoextractivismo

Key-words: national parks, naturalization, wilderness, neoextractivism

Imatge aèria de la regió del Parc Nacional Islas de Santa Fe (PNISF). FONT: MAIQUÉL TORCATT (2022).

configuració mateixa d'aquestes àrees en els processos de naturalització, el paper exercit per l'Estat i les relacions que s'estableixen amb la població local.

Enfront de les transformacions productives i ambientals que tenen lloc a la regió, i sobretot davant les mobilitzacions socials que reclamen a l'Estat la seva preservació, el Parc Nacional Islas de Santa Fe constitueix un

dispositiu per a la naturalització del delta. Una de les bases d'aquest procés rau a considerar i tractar l'àrea com un «desert», una categoria que compta amb una forta càrrega simbòlica per a la història del país, ja que és un concepte central en el desenvolupament de l'expansió territorial de l'Estat argentí. En aquest context, «desert» no fa referència a una àrea deshabitada o a algun tipus d'erm, sinó a un espai no integrat en l'Estat nacional i en l'economia de

Les polítiques de creació i gestió d'àrees protegides s'estableixen amb vincles més o menys estrets amb les polítiques de desenvolupament econòmic i productiu. En molts casos, aquesta relació es basa en generar maneres de mercantilització de la natura. En les darreres dècades, en diversos països del sud global, les polítiques de conservació s'estableixen en funció de l'expansió neoextractivista basada en l'explotació intensiva de l'ambient i l'ampliació dels territoris productius en mans de l'agroindústria. Aquí s'analitzen les polítiques de conservació al delta del riu Paraná (Argentina), generades de manera compensatòria per l'expansió de la ramaderia intensiva, i que van afavorir la creació del Parc Nacional Islas de Santa Fe. Aquesta àrea protegida va contribuir a la naturalització del territori, en particular, mitjançant la introducció d'una determinada noció de «desert» que implica un territori en el qual l'Estat hi és absent i on les poblacions locals suposen amenaces per a la natura.

Las políticas de creación y gestión de áreas protegidas se establecen con vínculos más o menos estrechos con las políticas de desarrollo económico y productivo. En muchos casos, esta relación se basa en generar formas de mercantilización de la naturaleza. En las últimas décadas, en diversos países del Sur global, las políticas de conservación se establecen en función de la expansión neoextractivista basada en la explotación intensiva del ambiente y la ampliación de los territorios productivos en manos de la agroindustria. Aquí se analizan las políticas de conservación en el delta del río Paraná (Argentina), generadas de manera compensatoria a la expansión de la ganadería intensiva, y que llevaron a la creación del Parque Nacional Islas de Santa Fe. Esta área protegida contribuyó a la naturalización del territorio, en particular poniendo en juego una determinada noción de "desierto" que implica un territorio en el cual el Estado está ausente y donde las poblaciones locales suponen amenazas a la naturaleza.

Policies for the creation and management of protected areas are closely linked to economic and productive development policies. In many cases, this relationship is based on generating forms of commodification of nature. In recent decades, in various countries of the global South, conservation policies have been established as a function of neo-extractivist expansion based on the intensive exploitation of the environment and the expansion of productive territories in the hands of agribusiness. Here we analyse the conservation policies in the Paraná River delta (Argentina), which were generated to compensate for the expansion of intensive livestock farming, and which led to the creation of the Islas de Santa Fe National Park. This protected area contributed to the naturalisation of the territory, in particular by bringing into play a certain notion of "wilderness" that implies a territory in which the state is absent and where local populations imply a threat to nature.

mercat o que no ha experimentat processos de modernització. Considerar el delta com un desert comporta tant un desplegament de l'aparell estatal com la imposició d'un ordre basat en l'oposició binària entre allò natural i allò social (o productiu). El Parc Nacional esdevé, d'aquesta manera, un dispositiu que materialitza un projecte d'estatalització i modernització allà on es considera que hi predomina la desorganització, juntament amb una natura amenaçada.

Les àrees protegides participen de les maneres de configurar i naturalitzar els territoris responen a propòsits de territorialització duts a terme per l'Estat (Cortés-Vázquez i Beltran, 2018; Valcuende i Ruiz - Ballesteros, 2019). Aquestes àrees formen part dels processos de governabilitat com un fenomen modern fonamental per mitjà del qual múltiples àmbits de la vida quotidiana són apropiats, processats i transformats de manera creixent pels aparells administratius de l'Estat i el coneixement expert (Vaccaro et al., 2012). En aquests espais, la natura és governamentalitzada pels aparells de l'Estat, convertida en un objecte, regulada, simplificada, disciplinada, administrada i planificada. D'aquesta manera, les àrees protegides emergeixen de les maneres en què els estats nacionals construeixen, fan llegibles i objectivitzen els seus territoris i les seves poblacions (Scott, 1998). La conservació de la natura juga un paper clau en l'avançament de la modernitat occidental, en el marc del desenvolupament de l'estat-nació i la consolidació de l'economia de mercat.

El vincle entre Estat i mercat es presenta com un element clau de l'economia emergent de l'oci en les àrees protegides (Vaccaro i Beltran, 2012). En el cas del Parc Nacional Islas de Santa Fe, però, els processos de naturalització i patrimonialització no es relacionen amb l'objectiu de generar una alternativa de mercantilització de la natura, sinó amb l'expansió neoextractivista basada en l'explotació intensiva de l'ambient, la qual cosa inclou tant la consolidació de l'agroindústria com els incendis forestals

i rurals que se'n deriven amb el propòsit d'incrementar els territoris productius. Aquí no es conserva la natura per vendre-la, sinó que es conserva com a part d'un model de desenvolupament que avança en detriment dels recursos naturals. Aquest cas permet analitzar de quina manera els models productius basats en activitats extractives, com ara l'agroindústria, no només produeixen degradació ambiental i impactes socials (Merlinsky, 2013), sinó que també estableixen espais que cobren valor en tant que naturals i que requereixen ser delimitats i subjectes a control. Així, quan es declara una àrea protegida, els problemes del desenvolupament es desplacen cap a altres espais -ja siguin propers o llunyans-, la qual cosa permet legitimar i justificar l'aprofitament intensiu dels ecosistemes. En aquest context, no resulta paradoxal que la globalització neoliberal, que comporta un avançament de la frontera de l'explotació dels recursos naturals en el sud global, coincideixi amb un augment en el nombre d'àrees protegides, així com de la superfície declarada sota conservació (Brockington et al., 2008; Nardi i Mahumud, 2019, 269). Cal protegir la natura a mesura que és desbastada.

Als països del sud global, les àrees de conservació de la biodiversitat solen ser presentades en el discurs públic com la cara oposada de l'explotació dels recursos naturals i les polítiques de desenvolupament. Però la conservació de les illes del delta del Paraná, sense qüestionar l'explotació de la natura, no només consolida l'oposició moderna entre natura i societat, sinó que al mateix temps contribueix a incrementar la conflictivitat social, a excloure les comunitats locals i a augmentar les desigualtats (Nardi i Mahumud, 2019).

La noció de neoextractivisme permet caracteritzar un model de desenvolupament basat en la sobreexplotació de béns naturals escassos i en l'expansió de les fronteres de l'explotació cap a territoris que abans es consideraven improductius des del punt de vista del capital. Aquest model de desenvolupament s'orienta

cap a l'exportació de béns primaris a gran escala, entre els quals hi ha hidrocarburs (gas i petroli), metalls i minerals (coure, or, plata, estany, bauxita i zinc, entre d'altres), així com productes lligats al nou paradigma agrari (soja, palma africana, canya de sucre) (Svampa, 2019). D'aquesta manera, el neoextractivisme fa referència tant a la megamineria, l'expansió de la frontera petrolera i energètica, la construcció de grans preses hidroelèctriques i altres obres d'infraestructura, com a l'expansió dels monocultius i la monoproducció a través dels agronegocis (Svampa i Viale, 2020).

El neoextractivisme està directament associat a l'acció estatal i afavoreix l'expansió territorial del capital, a més de generar polítiques econòmiques i socials dirigides als sectors més vulnerables basades en la renda extraordinària que sorgeix de les agroexportacions. En aquest context, es van recuperar certes eines i capacitats institucionals de l'Estat, el qual es va tornar a constituir com un actor regulador i, en alguns casos, com un agent redistributiu (Svampa, 2019). Però aquest model genera al seu torn múltiples conflictes socials: a l'Argentina, aquests conflictes s'observen en les mobilitzacions enfront de la mineria de la regió andina, de l'ús d'agroquímics a la regió pampeana, o davant els incendis al delta del Paraná. En el cas del PNISF, la creació del parc va generar un camp de conflictes quan es van expulsar els pobladors illencs i es van establir restriccions territorials. Aquests conflictes es deuen tant al model de conservació imposat -a la seva manera de naturalitzar l'àrea sobre la base d'una concepció de natura pura-, com a l'empremta del neoextractivisme que invisibilitza les poblacions rurals. Les lluites socials en aquest parc es poden entendre en el marc de la conflictivitat general suscitada pel neoextractivisme arreu del país. És rellevant que els diferents governs nacionals que es van succeir entre els anys 2010 i 2022 van tractar de maneres diferents el conflicte que generava el parc, i van fluctuar entre l'expulsió encoberta de la població local, la judicialització i, finalment, la resolució del conflicte quan es va intensificar la lluita.

En aquest article presentem, primerament, les transformacions productives del delta del Paraná i, després, abordem les dues empremtes principals que donen compte de la configuració actual del Parc Nacional Islas de Santa Fe: la naturalització de l'àrea a partir de la noció de «desert» i el lligam que es va establir des de l'administració del parc amb la població illenca. Per acabar, analitzem l'esdevenidor del conflicte.

El Parc Nacional i les transformacions territorials del delta

El riu Paraná neix a les serres centrals del Brasil i, després de recórrer uns 4.880 km, esdevé un dels més cabalosos del món. En el seu tram final, abans de desembocar en el riu de la Plata, hi ha l'extens delta que arriba a més de 50 km de costa a costa, i forma una plana de meandres i distribuïdors que acompanyen el curs principal i configura les faixaes de bancs i illes que constitueixen la vall d'inundació del Paraná (Malvárez, 1999, 38). El paisatge del riu està en constant transformació: les illes canvien de forma, s'empetiteixen i s'estenen, sorgeixen bancs de sorra durant els mesos de baixant i, quan la crescuda s'endarrereix, emergeixen seqüències de vegetació (primer verns, després salzes) que donen lloc a la conformació de noves illes, mentre que durant els períodes d'inundació, només sobresurten les llenques de les illes altes i les copes dels arbres semisubmergits. Aquesta dinàmica genera una alta heterogeneïtat espacial i temporal d'ambients (Malvárez, 1999) que constitueix un desafiament a l'hora de pensar i «administrar» aquest territori, ja que els criteris emprats a terra ferma resulten inapropiats en aquesta «terra mòbil». Aquí, el riu i altres lleres fluvials menors són vies de navegació comercial, alhora que constitueixen el subministrament principal d'aigua de tota la regió.

El delta mitjà i superior del riu Paraná presenta una població dispersa, constituïda per famílies de residents a les illes i les localitats costaneres. Són diverses les activitats que es desenvolupen en el riu i les illes. La principal

és la ramaderia, fonamentalment bovina i, en un grau més baix, porcina i caprina. La cria de cavalls ocupa un lloc destacat tenint en compte la seva importància en les tasques ramaderes i la celebració periòdica d'esdeveniments hípics (domes, marcatges, *jineteadas*...). La pesca la practiquen pescadors artesanals que tenen un nivell de tecnificació baix i orienten la seva activitat sobretot a l'exportació. Si bé l'activitat cinegètica està prohibida, és constant la caça de fauna tant nativa (capibares, caimans, llúdrigues) com exòtica (senglars i cérvols axis). L'apicultura i la recol·lecció d'herbes per a la seva comercialització són altres de les activitats amb què la població local complementa la seva economia. En les darreres dècades, l'àrea va començar a cobrar interès turístic, amb la qual cosa molts pescadors dediquen part del seu temps a la guia de pesca i fluvial.

Durant el segle xx, la ramaderia de les illes va ser predominantment estacional o «d'estiuada». El bestiar (especialment els vedells) ingressava a la primavera per a l'engreix i finiment, aprofitant l'oferta farratgera estival abundant, i era retirat a principis de la tardor. Aquest sistema extensiu es va desenvolupar vinculat a la ramaderia en terra ferma, encara que amb dinàmiques productives i socials particulars. Les activitats estaven regulades pels polsos de les crescudes i baixants del riu, la disponibilitat de pastures i les àmplies extensions de terra illenques sense propietaris que van afavorir-ne l'ocupació, de fet (Prol, 2014). Les inundacions periòdiques i les dificultats per al moviment d'animals -que s'han de traslladar en vaixells gàbia o en arreu creuant el riu nadant- oferien poca rendibilitat a la ramaderia, la qual cosa afavoria que les illes fossin considerades terres marginals per al model productiu desenvolupat a la regió de La Pampa.

A la dècada de 1990 va començar a implementar-se a la regió central de l'Argentina un model neoextractivista basat en la producció de monocultius (especialment cereals i lleguminoses) que inclou la introducció generalitzada dels cultius transgènics, grans

entrades energètiques i químiques, i baixa generació d'ocupació, i a més depèn de la demanda externa, com ara *commodities*, i de la conjuntura climàtica i política que afecta, directament o indirectament, la rendibilitat del cultiu (Svampa, 2019). L'expansió accelerada d'aquest model es va deure a l'increment de la demanda de matèries primeres dels països en desenvolupament, amb la qual cosa, al cap de trenta anys, es va quadruplicar la superfície plantada amb soja, que va arribar a més de vint milions d'hectàrees el 2020, el 55 % de la superfície cultivable del país (Svampa i Viale, 2020). A Santa Fe, la soja va desplaçar els cultius de cereals i la ramaderia. Vers la dècada del 2000, al nord i al centre d'aquesta província la superfície sembrada es va incrementar un 70 %: es van incorporar unes 120.000 ha anuals ocupades en un 66 % per soja, un 24 % per blat i un 7,2 % per blat de moro (Lattuada et al., 2019).

La necessitat de terres va incrementar el valor productiu a les illes del delta i, durant la primera dècada del 2000, quan es va crear el Parc Nacional Islas de Santa Fe, la ramaderia va augmentar de manera considerable. Es calcula que, arreu del delta, l'any 1997 hi havia uns 160.000 caps de bestiar, mentre que deu anys més tard aquesta xifra va assolir un milió i mig d'exemplars (Massa et al., 2022). Al departament de Diamante, situat enfront del PNISE, el *rodeo* illenc va assolir els seus valors màxims el 2009, amb un planter de 93.968 caps de bestiar (Massa et al., 2022), mentre que a la secció Islas del departament de Victoria, el nombre de caps bovins es va multiplicar entre quatre i cinc cops (Prol, 2014).

En l'increment de la ramaderia també hi van confluïr altres factors. D'una banda, la inauguració, el 2003, del pont i la connexió viària entre les ciutats de Victoria i Rosario, que va afavorir l'ingrés i la mobilitat entre les hisendes i les illes. D'altra banda, les terres adjacents a la connexió van triplicar el seu valor immobiliari (Prol, 2014). Amb el pas dels anys, aquest increment es va estendre a tota l'àrea del delta mitjà i superior com a con-

seqüència dels requeriments del desplaçament de la ramaderia, la qual cosa va afavorir una disputa per les illes fiscals disponibles i una alça de fins a nou vegades o més en el valor de les terres illenques (Prol, 2014, 8). Arran d'aquest procés, nous actors van ingressar a les illes mitjançant la compra de grans extensions de terra per part d'empreses locals o estrangeres del sector agrícola i agroalimentari, així com d'extensions més petites, tot i que també importants, provinents dels sectors agropecuari i turístic. En algunes d'aquestes explotacions s'hi van fer obres de construcció de dics per destinar les terres resultants a la producció agrícola de *commodities*.

Amb les transformacions en la ramaderia es van incrementar les activitats de cria, reproducció i engreix, i a partir d'això van canviar els planters d'animals amb un augment de la quantitat de bous, vaques i vedells (Massa et al., 2022). La gestió ramadera tradicional és de baix capital en infraestructura. Moltes illes fins i tot no tenen límits, la qual cosa genera conflictes entre els veïns. Però una de les transformacions més significatives que va començar a experimentar l'àrea s'observa en la gestió de les pastures. L'increment de la ramaderia va afavorir una intensificació de la crema de prats i forests per renovar i augmentar les àrees de pastura. Els grans incendis són la materialització més simptomàtica de les transformacions que tenen lloc en el delta. Des de principis de segle ja s'havien registrat incendis de gran magnitud, però va ser durant el 2008 que el fum va cobrir per primera vegada els grans centres urbans de la regió, i va ser l'any en què es van produir les primeres mobilitzacions per part d'organitzacions ambientalistas i veïns autoconvocats. Entre l'estiu i la primavera d'aquell any, es va cremar una superfície de 206.955 ha.⁴ Els incendis van persistir durant tota la dècada següent i es van alternar amb les inundacions. El 2020 va tenir lloc una nova crisi, quan 486.934 ha es van veure afectades pel foc.⁵ A mitjans d'aquell mateix any, en plena pandèmia per la covid, un fum intens va cobrir durant mesos la ciutat de Rosario, la qual cosa no només va

generar problemes respiratoris en la població local, sinó que va esdevenir un senyal clar d'alerta davant la degradació de la zona humida. En aquell moment, es va iniciar una mobilització multitudinària de veïns i entitats ambientalistas que reclamava la fi de les cremes i la protecció de l'ambient. Van tallar el pont que travessa el delta entre Rosario i Victoria, que es va començar a presentar com un símbol del desenvolupament que altera la natura, així com una obra destinada a extreure les riqueses naturals de la regió. De fet, la xarxa viària esmentada va formar part del projecte IIRSA destinat a realitzar obres d'infraestructura arreu de l'Amèrica de Sud per afavorir la mobilitat i l'exportació de *commodities*.

No només els grans ramaders i promotors immobiliaris van reivindicar el delta, sinó que, conseqüentment i en oposició a aquests actors, va tenir lloc alhora una valoració ambientalista per part tant de sectors de la societat civil com des d'instàncies estatals i acadèmiques, que van impulsar el debat sobre la forma de gestió del territori i la seva preservació, en un procés que pot considerar-se com d'ambientalització del delta (Ferreró, 2005). Diverses organitzacions ambientalistas que ja estaven treballant en l'àrea van incrementar les seves accions, mentre que, arran dels grans incendis de l'any 2020, es van organitzar grans manifestacions, moltes de les quals es van reunir al voltant de la Multisectorial Humedales de la ciutat de Rosario. En diferents localitats de la costa del Paraná també hi van sorgir noves entitats. Un dels objectius que centrarà aquestes lluites és la sanció d'una llei federal de zones humides destinada a regular la gestió d'aquest tipus d'ambients, en particular els associats al riu Paraná. Aquesta llei ja la va tractar el Congrés Nacional en tres oportunitats (el 2013, el 2016 i el 2021), però sempre perdia el seu estat parlamentari per les pressions dels sectors agroexportador i miner.

4

Vegeu: <https://noticias.unsam.edu.ar/2020/08/10/el-delta-en-llamas-incendios-en-las-islas-del-bajo-parana/>

5

Vegeu: https://www.argentina.gob.ar/sites/default/files/2020/12/informe_aq_piecas_2020_30-9-21_final_revisada.pdf

La conquesta del desert, la invenció estatal de la natura

La diagnosi de la situació per part de l'Estat va ser que els problemes ambientals del delta, en particular els incendis intensos, es devien a una manca d'ordre i de control oficial. L'agost del 2020, el president de l'Administración de Parques Nacionales (APN) va sentenciar que els múltiples conflictes que es presenten a l'àrea es deuen a «l'absència de l'Estat. Cal un Estat present». Es podria dir que els problemes dins del Parc Nacional, els incendis i les disputes per les terres tenen el mateix origen en un Estat que no organitza el territori ni regula les relacions entre els seus actors. Mitjançant la idea d'«un Estat present», apel·lava a una consigna habitual del Partit Justicialista (peronista) amb la qual buscava diferenciar-se de la gestió del govern de Mauricio Macri (2015-2019), que havia tingut com un dels seus pilars fonamentals la proposta de «reduir l'Estat». Però aquestes paraules tampoc no s'escapen de la lògica estatal de la necessitat d'una autoritat territorial que posa la nova mirada sobre el delta com un lloc que s'ha de conquerir. En aquest cas, la gestió de l'esmentat president de l'APN es va abocar a consolidar la presència territorial del Parc Nacional Islas de Santa Fe, per la qual cosa va establir una intendència permanent en territori de Santa Fe -fins aleshores, el parc depenia administra-

tivament del Parc Nacional Pre-Delta, situat a la província d'Entre Ríos-, amb personal propi treballant sobre el terreny, a més d'una presència estable de guardaparcs a les illes.

D'una manera semblant s'havia manifestat un funcionari del Ministeri d'Ambient nacional en una entrevista el 2018, en què em va assenyalar que, a principis d'aquest segle, «es va presentar [per a l'Estat] la necessitat de posar ordre a la regió» a causa dels incendis i el descontrol en la ramaderia. Més enllà del fet que els funcionaris esmentats pertanyen a governs de signes polítics oposats entre si, tots dos comparteixen una lògica per la qual l'Estat té el deure d'exercir la sobirania territorial i per la qual les àrees protegides constitueixen un dispositiu per executar-la. Així es va manifestar de manera més significativa un funcionari municipal quan, en referència a la creació del PNISF, afirmava que els problemes de les illes del Paraná es devien a una absència de llei («Això és el *Far West*»), i després va afegir que «va caldre un Roca per al litoral argentí». Així, es referia a la necessitat d'un procés similar al que va dur a terme el tinent general Julio Augusto Roca durant l'anomenada Conquesta del Desert.⁶ En aquest cas, la idea del delta com un desert destinat a ser conquerit hi és implícita, però coincideix amb la mateixa noció que vehicula la mirada general de l'Estat sobre l'àrea.

6

És significatiu el fet que el primer parc nacional argentí, el Parc Nacional del Sur -que més tard, en ampliar-se, va passar a denominar-se Parc Nacional Nahuel Huapi-, es va instaurar l'any 1904, durant la presidència de Roca, si bé es va crear formalment el 1936 (Organismo Autónomo Parques Nacionales, 2005).

Ciro Requino, poblador del PNISF.

FONT: MAIQUEL TORCATT (2022).

La idea de desert és present en l'imaginari social des de la conformació de l'Estat argentí. És així com van ser considerats diversos territoris percebuts com a endarrerits i en què grups indígenes resistien militarment a l'avançament estatal. A la Patagònia, l'anomenada «campanya del desert» liderada per Roca fins al segle XIX va servir per acorralar i exterminar les poblacions indígenes i desvalorar el que aquestes poblacions representaven en termes de cultura i hàbitat. Les elits de finals del segle XIX i principis del XX van definir la idea mateixa de la nació argentina en explícita tensió amb «el desert», el seu oposat, expressant la dialèctica entre civilització i barbàrie que va mobilitzar el sorgiment d'aquesta nació (Gordillo i Hirsch, 2010). Així, a *Facundo* (publicat originalment el 1845), de Domingo F. Sarmiento, assagista, polític i president argentí (1868-1874), considerat un dels textos fundacionals de la literatura argentina, es presenten el progrés i els seus fruits -escoles, ciutats, botigues i fàbriques, juntament amb la propietat privada- com allò contrari al desert. En aquests deserts hi dominava la manca de control i d'ordre polític estatal, de relacions capitalistes de treball i de «civilització». És a dir: el desert no ve donat per una absència de població humana, sinó per una falta d'ordre (Wright, 2008). Aquest va ser un motor important de l'expansió de les fronteres internes de la nació. També en la literatura sobre el Paraná, la regió es presenta com un territori indòmit, de bandolers, on es refugien els qui escapen de la llei.

La metàfora del desert continua present en l'actualitat i es reforça a través de la presència estatal al delta, però també reapareix en altres àrees on, per exemple, hi ha una expansió de la mineria a gran escala, de la frontera petrolera a través de l'hidrofracturació o de l'agronegoci. En tots aquests indrets, el desert fa referència a àrees que tenien una reserva de recursos i de natura. Novament, no es tracta d'indrets de buit demogràfic, sinó de territoris considerats ociosos, que tenen una productivitat baixa i alimenten la il·lusió desenvolupista. Allà es duen a terme activitats mitjançant discursos eficientistes i

excloents en nom de les dinàmiques globals del capital que no s'estableixen sense tensions ni lluites socials. «Ja sigui que se'ls concebi com a territoris socialment buidables, ociosos, deserts o buits, el resultat és similar: la desvaloració d'altres formes productives, la devaluació de les economies regionals, en fi, l'obturació d'altres llenguatges de valoració del territori, vinculats als sectors subalterns i creixement incompatibles amb el model dominant» (Svampa, 2019, 41).

La lògica del desert al delta funciona com un mecanisme de naturalització, en què allò natural no només es representa de forma discursiva o es percep físicament, sinó que, d'entrada, es present en les accions (Ruiz-Ballesteros, 2018). La naturalització, com a acció estatal per la qual s'exerceix el govern, es vincula a la presència de noves institucions i a la burocratització del territori. Es generen dispositius estatals que estableixen la natura, la defineixen, i fixen prioritats, amenaces i urgències. En el procés de naturalització hi intervenen diversos actors i, en particular, les institucions -oficials i no governamentals- capaciten i limiten, estableixen exclusions mitjançant la concreció d'espais de discurs i de praxi, defineixen els espais d'acció, privilegien certes formes d'acció i en limiten unes altres (Santamarina, 2006). Però la naturalització també s'expressa en la vida quotidiana (Ruiz-Ballesteros, 2018, 117), en particular, la dels que viuen en aquest territori qualificat com a natural.

Des dels estats provincials i nacional, es van generar dos tipus d'estratègies que van contribuir a la naturalització de l'àrea, sobretot arran de les pressions socials generades pels incendis a les illes. D'una banda, es van impulsar estratègies de gestió que proposaven integrar les activitats productives amb diverses alternatives de conservació, desenvolupament sostenible i ordenament territorial. Al setembre del 2008, la Secretaria de Medi Ambient i Desenvolupament Sustentable de l'Argentina, juntament amb les províncies de Santa Fe, Buenos Aires i Entre Ríos, van signar la carta d'intenció per elaborar

el Pla Integral Estratègic per a la Conservació i Aprofitament en el Delta del Paraná (PIECAS-DP) a fi que constituís una eina d'ordenament territorial.⁷ Si bé es tracta de la proposta d'actuació més ambiciosa que s'ha formulat fins ara, ja que involucra tot el delta, tres províncies i l'Estat nacional, aquest pla ha experimentat caigudes periòdiques d'interès oficial seguides per reactivacions d'acord amb els polsos marcats pels incendis i les mobilitzacions socials. Més tard, entre 2015 i 2016, la província d'Entre Ríos va presentar el Pla Delta Sostenible com un instrument de gestió per al desenvolupament sostenible de l'aiguamoll.

L'acció que més continuïtat ha tingut de les diferents estratègies de conservació de la zona és el Sitio Ramsar Delta del Paraná, creat el 2015 i que té una superfície de 243.126 ha. Aquesta figura respon a les característiques del delta superior, amb una gestió que involucra les províncies d'Entre Ríos i Santa Fe, i inclou els parcs nacionals Pre-Delta i Islas de Santa Fe (Giacosa, 2019). Destaca perquè és un dels espais Ramsar del país amb un funcionament participatiu més sistemàtic, ja que el seu Comitè Intersectorial de Gestió fa reunions periòdiques en què participen científics, acadèmics, organitzacions de la societat civil i funcionaris de diverses àrees governamentals. Els qui viuen a les illes, però, amb prou feines saben de la seva existència. Els illencs han participat només en situacions molt puntuals, com, per exemple, per plantejar els conflictes al voltant del PNISF (Ferrero i Arach, 2022). És rellevant que aquest espai Ramsar té com a objectiu la protecció i el desenvolupament sostenible de la zona humida, però el concepte de «zona humida» resulta distant, per no dir desconegut, per a la població illenca. L'espai està definit, en aquest sentit, sobre la base d'elements cognitius i conceptuals que no resulten familiars per a la població local (Ferrero i Arach, 2022).

El procés de naturalització també té un altre dels seus pilars en una estratègia de conservació estricta que es materialitza en el Parc

Nacional Islas de Santa Fe. Cap a mitjan dècada del 2000, quan els incendis rurals i forestals sobresortien en el paisatge del delta, es va proposar crear un parc nacional extens que abastés 160.000 ha i protegís pràcticament tota la zona del delta del Paraná que pertanyia a la província de Santa Fe. Les pressions dels sectors agroramaders van aconseguir, però, que aquest projecte no arribés a concretar-se i l'àrea de conservació es va limitar finalment a una superfície de 4.096 ha. De fet, el parc es va crear a partir d'un espai que ja estava declarat sota protecció, la Reserva Provincial El Rico, creada el 1968 amb 2.600 ha, a la qual es va sumar un grup d'illes fiscals on hi havia població.

A la llei de creació del parc s'indica que l'àrea protegida s'estableix sobre la base dels seus valors biològics i ecològics, i no fa cap menció a la població local. En un informe detallat sobre el parc del Ministeri de Medi Ambient de Santa Fe (Biasatti, 2015) resulta significativa l'absència d'esment a les famílies illenques, així com a les pràctiques productives i extractives que es desenvolupen a l'àrea. En el document s'especifica que l'objectiu del PNISF és «protegir un conjunt d'illes a la vall d'inundació del Paraná, amb boscos riberencs i àrees internes amb rostollars i *varillales* que podrien tenir un mostrari protegit de la fauna associada a aquests ambients, en allò que es coneix com a zona del predelta del riu Paraná». També resulta significatiu que, tot i la descripció científica sistemàtica de les espècies animals i vegetals de l'àrea, no se n'al·ludeix a cap d'origen domèstic, tot i que tenen una gran presència a l'interior del parc (com ara equins, porcins, cabres, així com diverses aus de corral: gallines, ànecs i oques). Sí que s'esmenta, en canvi, l'espècie més freqüent en aquestes illes, el bestiar boví (*Bos primigenius*), però aquesta espècie és presentada com una amenaça i no com el mitjà de vida principal dels illencs.

El paràmetre considerat per delimitar territorialment la superfície del parc va ser el domini legal de la terra. La manca de títol de propietat va servir per considerar que els

7

El 2014 es va publicar el pla esmentat, en què es presenta una descripció detallada i sistemàtica de l'àrea i de les seves activitats productives, així com problemes i amenaces, a més d'establir recomanacions i propostes d'acció per a l'ordenament i la gestió territorial.

pobladors veïns a la reserva constituïen una amenaça per a la natura. Per a les famílies illenques que tenien títols de propietat, no va canviar res, perquè les seves terres no eren d'interès per a la conservació. Per contra, aquelles famílies que vivien en terres fiscals van rebre pressions per abandonar les illes, encara que haguessin viscut en aquell indret durant generacions, malgrat que fins i tot fossin reconegudes per part de l'Estat com a «cuidadores *ad honorem*» de les terres.

La població que va romandre dins de l'àrea protegida no va ser integrada en la gestió, sinó que va ser fustigada perquè la desallotgés. Aquestes accions van ser legitimades des del naturalisme en què es basen les accions de conservació del parc, però també formen part de la lògica d'expansió del neoextractivisme, que, en el seu procés d'acaparament de recursos, no repara en les poblacions locals. El model d'extracció intensiva de recursos opera sense llicència social ni consulta a les poblacions, i amb controls ambientals escassos. L'equació entre «més extractivisme, menys democràcia» a què fa referència Svampa (2019) mostra la deriva perillosa cap al tancament polític, la manipulació de la participació amb l'objecte de controlar les decisions col·lectives, així com la criminalització creixent de les protestes socioambientals.

A l'hora de considerar les activitats locals -ramaderia, pesca, caça, recol·lecció- com les causants de la degradació ambiental, no es va parar atenció a distingir si aquestes activitats eren desenvolupades per productors familiars o per empreses agroindustrials. El model de conservació que es va imposar va ser el d'una natura pura, intacta, que exclouïa la gent, encara que aquestes illes haguessin tingut presència humana durant segles. Un poblador illenc cridava l'atenció sobre aquest fet: «La natura de la qual ells volen tenir cura la fem nosaltres quan tenim vaques, cacem o cuidem el capibara perquè no vinguin altres a matar-lo. Quan tenim cura d'un espai forestal per tenir llenya o protegim els barrancs, fem camp».

Amb la creació del PNISF es van prohibir i es van perseguir totes les activitats productives. En poc temps, les illes ocupades pel parc es van anar despoblant, els qui hi tenien hisenda la van treure i els pescadors que disposaven de *ranchadas* a les costes de l'àrea protegida van haver de desarmar les seves tendes precàries de lona i fusta. Només es van començar a aproximar a les costes del parc els caçadors furtius i alguns pescadors. Tot i que no hi va haver mai una prohibició expressa de la pesca en els rius de la zona, atès que els cursos d'aigua navegables no són jurisdicció de l'Administración de Parques Nacionales, els guardaparcs pressionaven perquè no es dugués a terme aquesta activitat i aturaven els pescadors per demanar-los la documentació o preguntar-los pels seus moviments. El pes de l'autoritat estatal és més fort que els límits d'una jurisdicció que només l'Estat coneix amb precisió. Aquells que s'arrisquen a caçar dins l'àrea protegida ho fan sota el càlcul que poden arribar a ser atrapats pels guardaparcs. Però en aquest càlcul també hi intervé el reconeixement que, des de la creació del parc, va augmentar la quantitat de fauna silvestre. En particular, s'assenyala que es va registrar un increment de la població d'espècies exòtiques com ara el cérvol (*Axis axis*) o el senglar (*Sus scrofa*).

Dels cinc grups domèstics que van romandre a les terres ocupades pel PNISF, quatre eren famílies que es dedicaven a la ramaderia, dos constituïen la tercera generació de població illenca, una altra havia arribat a la dècada de 1980, i la darrera, cap als anys 1990. A aquestes famílies cal sumar-hi un poblador que vivia sol, que s'havia instal·lat a l'illa l'any 2000 per treballar com a *puestero* tenint cura de la finca de tercers. Quan es va crear el parc, aquest home va romandre en aquell indret criant mitja dotzena de porcs i gallines. Per a l'Administración de Parques Nacionales, els pobladors en el seu conjunt eren «intrusos» que ocupaven terres fiscals d'una manera il·legal.

Els pobladors relaten que, des de la creació del PNISF, van començar a rebre visites periòdiques de guardaparcs que els pressionaven

perquè abandonessin les illes. Durant anys, amb freqüència trobaven animals bovins morts, i dirigien totes les seves sospites cap als guardaparcs. Un poblador fins i tot va arribar a filmar una trobada amb guardaparcs en què mataven un porcí que era propietat del *puestero* esmentat. Per la seva banda, des del parc s'exigia als pobladors que no rebessin visites, la qual cosa va afectar no només els vincles personals, sinó sobretot les seves economies, ja que els visitants solien comprar-los peix i deixar-los queviures com ara arròs, herba, farina, oli, vi, gasoses i fins i tot combustible.

El tracte amb el personal del parc va esdevenir més tens de manera creixent. Els guardaparcs també van començar a sentir-se amenaçats per la presència dels illencs, la qual cosa, sumada a certes decisions administratives, va provocar que, després d'un any de la creació del parc, l'únic destacament de guàrdia va deixar de tenir una presència permanent a l'àrea. Amb el temps, aquest destacament va passar a habitar-se de manera intermitent.

Per als pobladors, era el parc el que s'havia de considerar com un intrús. Són recurrents els relats de filles i fills de pobladors que ploraven quan algun dels guardaparcs arribava als seus habitatges. Per a ells, el parc i el govern

provincial havien actuat fora de la llei: un, en apropiar-se de les terres sense considerar la presència de les famílies illenques, i l'altre, en cedir aquests terrenys obviant el reconeixement que anys abans els havia concedit. D'altra banda, molts dels pobladors consideraven alhora que la presència del parc responia a interessos vinculats al narcotràfic, és a dir, que l'Estat no només incomplia la llei, sinó que també actuava de manera il·legal. El Parc Nacional no tenia legitimitat més enllà de la força, ni tampoc no responia a interessos locals, ja que la conservació de la natura en aquest conjunt d'illes no es considerava una necessitat per part de cap illenc ni illenca.

En aquest primer moment, que es perllongarà fins a l'any 2016, l'Estat no només no reconeixia el conflicte d'una manera explícita, sinó que el presentava com si es tractés de tensions amb pobladors puntuals que es negaven a complir la llei. Els funcionaris governamentals presentaven la disputa amb el parc com a tensions interpersonals entre els guardaparcs i les famílies locals, mentre que, quan algun poblador parlava amb l'intendent, rebia indicacions ambivalents i contradictòries que feien referència al fet que havia de marxar de les illes, ja que tots ells eren uns intrusos, encara que al mateix temps afirmava que no es faria res per obligar-los fora de les normatives

Poblador del PNISF.

FONT: MAIQUEL TORCATT (2022).

de l'APN. Durant aquest període, la política executada va consistir a pressionar i atomitzar el conflicte per tal d'evitar les respostes grupals. D'aquesta manera es pretenia subratllar que els problemes no es relacionaven amb una comunitat amb arrels històriques en el territori, sinó amb pobladors concrets, per la qual cosa els guardaparcs havien de visitar cada família periòdicament -algunes, de manera setmanal i, d'altres, cada dos o tres mesos.

La resposta dels pobladors tampoc no va ser col·lectiva, sinó que es va polaritzar seguint camins individuals. Cadascuna de les famílies va considerar que una estratègia grupal faria incrementar les disputes entre elles, amb possibles desconfiances mútues, susceptibilitats i picabaralles de llarga durada. Cap al 2015, dues famílies havien abandonat les illes com a conseqüència de les pressions del parc. Una va aconseguir que l'Estat provincial li concedís permís provisorori d'ocupació d'una illa més petita i negadívola -encara que més propera a la localitat costanera de Puerto Gaboto-, on va poder continuar exercint l'activitat ramadera. Una altra va abandonar l'illa on havia viscut durant generacions sense rebre cap rescabament, es va instal·lar al poble, on va obrir un comerç i va començar a pagar al propietari d'una altra illa per deixar-hi pasturar els seus animals.

A partir de l'assumpció d'un nou govern nacional el desembre de 2015 -amb Mauricio Macri a la presidència-, van canviar les polítiques de conservació de l'Administración de Parques Nacionales. En el cas del PNISE, el conflicte va tenir un nou esdevenidor i l'estratègia va ser judicialitzar-lo. L'APN va presentar una denúncia davant la justícia federal per ocupació il·legal de terres contra els tres grups domèstics que hi romanien i vivien a l'interior del parc. El febrer de 2018, sense convocatòria prèvia perquè els pobladors poguessin declarar, el Jutjat Federal núm. 2 de Santa Fe va emetre ordres de desallotjament per a tots els pobladors. Només es va concretar, el maig de 2019, l'expulsió de l'home que vivia sol a l'illa. Les forces de seguretat i els guardaparcs van aprofitar un matí en què va anar al poble

a comprar queviures per desmantellar el seu habitatge de xapa i fusta. Totes les seves pertinences i animals de granja van ser traslladats a terra ferma i el lloc va quedar buit, descampat, en espera que la vegetació tornés a créixer.

La judicialització va unificar l'estratègia de les dues famílies que restaven i va donar un nou gir al conflicte. Aquestes famílies també van portar els seus casos per la via legal i van iniciar, al mateix temps, una campanya mediàtica en què el conflicte va començar a ser-hi present amb certa freqüència en els diaris i les emissores de ràdio de la regió. Així es va entrar en un llarg procés de negociacions, acusacions mediàtiques i un primer intent d'acord que va consistir a traslladar les famílies esmentades a altres illes situades fora del parc.

Cap a finals de 2019, amb el canvi de govern nacional en mans d'Alberto Fernández, es va iniciar una nova etapa quan unes noves autoritats van assumir l'Administración de Parques Nacionales. Primer es va obrir un procés de diàleg per buscar una resolució consensuada tant per a les famílies que encara vivien a l'àrea com per a les que havien hagut de marxar. L'objectiu va ser buscar, per a cada família, terres de característiques semblants o millors que les que tenien. Però, arran d'un nou canvi en la gestió del PNISE, en preveure un retrocés en l'acord, les dues famílies van iniciar una etapa de conflicte obert amb cremes de pneumàtics a la porta de la intendència del parc i amenaces de viatjar a Buenos Aires per manifestar-se davant de la Casa Rosada. D'altra banda, una nota en un diari d'abast nacional amb una posició editorial clarament a favor de les famílies illenques va generar més malestar a l'APN. En aquella època, també es van incentivar els incendis intencionals a la regió, molts dels quals dins del parc, i des de sectors governamentals se sospitava de la població illenca en conflicte.

L'APN s'enfrontava a conflictes socials de més escala en altres parcs nacionals -en particular, a la Patagònia- i urgia resoldre

almenys el conflicte plantejat al PNISF. L'aprofundiment del conflicte el 2021 i la necessitat d'una resolució ràpida van fer que l'APN acordés que els pobladors visquessin de manera oficial dins del parc. En aquest context de lluita, des de l'administració es va optar per reconèixer aquestes famílies com a població històrica del Parc Nacional, i van actuar, així, de manera reactiva per frenar el conflicte. La mesura no es va basar en el reconeixement dels drets de la població illenca, la qual cosa també hauria fet retrotraure la mesura a les famílies que havien estat expulsades des de la creació del parc. Les dues famílies beneficiades van ser recategoritzades per l'APN com a «pobladors històrics», amb la qual cosa se'ls assegura la permanència a l'interior de l'àrea protegida. Així doncs, l'«efecte d'Estat» (Trouillot, 2001) que va generar aquesta categoria de pobladors no només fa referència a una forma de dominació, sinó que és fruit, aquí també, de la lluita social i la negociació. Aquesta resposta oficial només es va dirigir als que es manifestaven i amenaçaven d'aprofundir el conflicte. I per a aquestes famílies, la lluita va donar els seus fruits.

Amb el reconeixement de la població al seu interior, el Parc Nacional va passar a estar dividit -tot i que encara no de manera formal

a través d'un pla de gestió- entre les àrees de conservació estricta, on es concentren els esforços dels guardaparcs i altre personal, i les àrees habitades per les dues famílies il·lenques, on la presència del parc és bàsicament formal, si bé en aquestes àrees es projecten activitats de desenvolupament sostenible. Així, va quedar clara la distinció territorial entre àrees, prioritats i pràctiques segons els seus graus de naturalització.

Consideracions finals

La naturalització del delta superior del riu Paraná té lloc en un procés de modernització, en el qual s'impulsa un model productiu extractiu que expandeix la producció de *commodities* a terra ferma. La presència de l'Estat acompanya la homogeneïtzació d'una àrea pensada com a buida -no de gent, sinó d'ordre-, d'un tipus d'organització que sigui funcional per al mercat i per a la lògica estatal. En oposició als espais productius, el Parc Nacional Islas de Santa Fe és altament modern en tant que revitalitza la idea d'oposició entre societat i natura. Encara és així quan des del parc es presenten crítiques al dualisme i es proposen alternatives de conservació integrativa (Brosius, 2005), unes propostes que no avancen més enllà dels discursos i d'accions fugaces. La lògica mateixa del neoextractivisme dificulta la pro-

Gonzalo Pedante, poblador del PNISF.

FONT: MAIQUEL TORCATT (2022).

moció de models productius que estiguin per fora de les activitats agroindustrials. Aquest parc nacional es presenta com un dispositiu d'avançada estatal en un espai que passa a considerar-se natural i que ha de ser buidat: una natura sense gent.

Les polítiques de conservació basades en parcs i reserves formen part dels dispositius de nacionalització i modernització de l'espai i la natura. En el cas del Parc Nacional Islas

de Santa Fe, això va ocasionar que es criminalitzessin els drets i els usos locals previs, i va generar una conflictivitat que es va resoldre amb la inclusió dels pobladors que resistien i es va permetre que seguissin vivint a l'interior del parc. Això no va alterar el model de conservació clàssic predominant, sinó que va mostrar l'eficàcia de la lluita social, així com els límits de la conservació que pretén compensar les pèrdues ambientals de l'entorn i es basa en la idea d'una natura en perill. ■

BIBLIOGRAFIA

- Brockington, D.; Duffy, R.; Igoe, J.** (2008). *Nature unbound: Conservation, capitalism, and the future of protected areas*. Londres: Earthscan.
- Brosius, P.** et al. (ed.) (2005). *Communities and Conservation: Histories and Politics of Community-Based Natural Resource Management*. Lanham: AltaMira Press.
- Biasatti, N. R.** (comp.) (2015). *Las ecoregiones: su conservación y las áreas naturales protegidas de la provincia de Santa Fe*. Santa Fe: Secretaría de Estado de Medio Ambiente y Desarrollo Sustentable.
- Cortés Vázquez, J. A.; Beltran, O.** (coord.) (2018). *Repensar la conservación. Naturaleza, mercado y sociedad civil*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- Ferrero, B.** (2005). «La ecología de los colonos. Búsquedas de inclusión en un territorio ambientalista». Dins: *Anuario de Estudios en Antropología Social*, 187-197.
- Ferrero, B.; Arach, O.** (2022). «Los límites de la participación burocrática. Reflexiones a partir de la creación del Sitio Ramsar Delta del Paraná». Dins: F. Trentini; S. Guíñazú; S. Carenzo (ed.), *Más allá (y más acá) del diálogo de saberes. Perspectivas situadas sobre políticas públicas y gestión participativa del conocimiento* (p. 27-46). Bariloche: IIDyPCa-CONICET-UNRN.
- Giacosa, B.** (comp.) (2019). *Plan de Manejo del Sitio Ramsar Delta del Paraná*. Buenos Aires: Fundación Humedales.
- Gordillo, G.; Hirsch, S.** (2010). «La presencia ausente: invisibilizaciones, políticas estatales y emergencias indígenas en la Argentina». Dins: Gordillo, G.; Hirsch, S. (comp.), *Movilizaciones indígenas e identidades en disputa en la Argentina* (p. 15-38). Buenos Aires: Flacso-La Crujía.
- Lattuada, M.; Nogueira, M. E.; Porstmann, J. C.; Urcola, M.** (2019). «Regionalización y caracterización actual del territorio provincial». Dins: M. Lattuada et al. *Santa Fe: territorio y desarrollo. Un estudio de trayectorias regionales asimétricas* (vol. 1, p. 121-162). Buenos Aires: Universidad Abierta Interamericana.
- Malvárez, A. I.** (1999). «El delta del río Paraná como mosaico de humedales». Dins: Malvárez, A. I. (ed.) *Tópicos sobre humedales subtropicales y templados de Sudamérica* (p. 35-53). Montevideo: MAB-ORCYT.
- Massa, E.; Carrel, N.; Visintini, M. L.** (2022). «Ganadería de islas: cambios del rodeo bovino en la planicie de inundación del río Paraná». *Revista Argentina de Producción Animal*, 41 (1), 19-25.
- Merlinsky, G.** (comp.) (2013). *Cartografías del conflicto ambiental en Argentina*. Buenos Aires: CICCUS.
- Nardi, M. A.; Mahumd, Y.** (2019). «Conservación y desarrollo económico en el Sudoeste de Camerún. Un análisis escalar centrado en el Parque Nacional Korup». Dins: B. Ferrero (comp.) *Islas de Naturaleza. Las Áreas Naturales Protegidas desde la perspectiva de las ciencias sociales* (p. 255-330). Rafaela: Universitat Nacional de Rafaela.
- Organismo Autónomo Parques Nacionales** (2005). *Guía Visual Parques Nacionales de la Argentina*. Madrid: Administración de Parques Nacionales (Argentina) i Ministeri de Medi Ambient (Espanya).
- Prol, L.** (2014). «El "desarrollo" agroganadero en el Delta Medio del río Paraná: Producir y hacer negocios en la periferia rural pampeana». Dins: *XI Congreso Argentino Antropología Social*. Rosario. Disponible a: <<https://www.aacademica.org/000-081/1351>>
- Ruiz-Ballesteros, E.** (2018). «De la naturalización al naturing». Dins: Cortés-Vázquez, J.-A.; Beltran, O. (coord.), *Repensar la conservación. Naturaleza, mercado y sociedad civil* (p. 107-127). Barcelona: Universitat de Barcelona.
- Santamarina, B.** (2006). *Ecología y poder. El discurso medioambiental como mercancía*. Madrid: Libros de la Catarata.
- Scott, J.** (1998) *Seeing like a state: How certain schemes to improve the human condition have failed*. New Haven: Yale University Press.
- Svampa, M.** (2019). *Las fronteras del neoextractivismo en América Latina*. Guadalajara: CALAS.
- Svampa, M.; Viale, E.** (2020). *El colapso ecológico ya llegó. Una brújula para salir del (mal)desarrollo*. Buenos Aires: Siglo XXI.
- Trouillot, M.** (2001). «The Anthropology of the State in the Age of Globalization». *Current Anthropology*, 42 (1), 125-138.
- Vaccaro, I.; Beltran, O.; Paquet, P. A.** (2012) «Antropología de la conservación. Naturaleza, estado, mercado y cultura». Dins: Santamarina, B. (coord.), *Geopolíticas patrimoniales. De culturas, naturalezas e inmaterialidades. Una mirada etnográfica* (p. 29-53). València: Germania.
- Valcuende, J. M.; Ruiz - Ballesteros, E.** (2019). «Trapped in nature: discourses on humanity in processes of environmental naturalization». *Journal of Political Ecology*, 26 (1), 184-201.
- Wright P.** (2008) *Ser-en-el-sueño. Crónicas de historia y vida toba*. Buenos Aires: Biblos.